

Renata Przybylska
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

DWIE RODZINY FRAZEologiczne z komponentem *KAPELUSZ*

Frazeologia jest chyba najbardziej dynamiczną częścią języka, toteż obserwujemy w jej zasobach nieustanne zmiany, zanikanie i przekształcanie tradycyjnych związków frazeologicznych oraz rodzenie się nowych. Zwłaszcza ten ostatni proces wymaga bacznej obserwacji języka. W niniejszym artykule przedstawione zostaną nowe związki frazeologiczne z komponentem *kapelusz*, nieodnotowywane w dotychczasowych źródłach leksykograficznych. Podstawę materiałową stanowi powstający obecnie „Narodowy korpus języka polskiego” (NKJP) od niedawna udostępniony fragmentarycznie w Internecie pod adresem www.njkg.pl.

Zgodnie z koncepcją między innymi Lewickiego i Rejakowej (1985) wszelkie związki frazeologiczne można opisywać, grupując je w zespoły:

które łączy tożsamość niektórych leksemów i podobieństwo znaczenia, różnią natomiast: struktura wewnętrzna, właściwości syntagmatyczne i niektóre komponenty znaczenia. Znaczenie jednego związku zawiera się całkowicie w znaczeniu innego albo znaczenia dwu zestawionych związków zawierają się w znaczeniu trzeciego, albo wreszcie oznaczają one ten sam fakt widziany z różnej perspektywy (Lewicki, Pajdzińska, Rejakowa 1987: 24).

Taki zespół frazeologizmów tworzy derywacyjną rodzinę frazeologiczną. Do wymienionych powyżej warunków przynależności danych frazeologizmów do jednej rodziny można dodać kolejny, odwołujący się do pytania o motywację związków frazeologicznych. Otóż w jednej rodzinie frazeologicznej w istocie skupiają się frazeologizmy o podobnej motywacji. W przypadku motywacji metaforycznej w grę wchodzi jeden spójny obraz – sytuacja w realnej rzeczywistości, która w planie pojęciowym funkcjonuje jako nośnik metafory, natomiast w planie wyrażania ma swe wykładniki w postaci właśnie zbioru różnych pokrewnych frazeologizmów. Przypomnijmy za Lewickim (1985), że motywacja metaforyczna frazeologizmu odwołuje się do relacji między znaczeniem istniejącego lub hipotetycznego swobodnego połączenia wyrazów i znaczeniem równokształtnego z nim związku frazeologicznego.

Obserwacja danych językowych z NKJP pozwala wyłonić dwie nowe rodziny frazeologiczne z komponentem *kapelusz*.

Pierwsza rodzina frazeologiczna obejmuje frazeologizmy motywowane metaforycznie przez następującą sytuację S1 w realnej rzeczywistości, znaną powszechnie

z doświadczenia. Na scenie, zwykle w cyrku, występuje magik, który niespodziewanie wyciąga z kapelusza, przedtem pustego, królika. Sytuacja ta może być obrazowana w języku na różne sposoby, z wykorzystaniem różnych jednostek leksykalnych i różnych konstrukcji składniowych, ujmujących to, co się dzieje, z różnej perspektywy. Niemniej jednak można w niej wyróżnić istotne poznawczo cztery główne składniki: 1. osobę, która podejmuje jakieś działanie, 2. działanie tej osoby, 3. przedmiot, stanowiący tu główny, niezmienny rekwizyt – kapelusz, 4. to, co jest z kapelusza wyjmowane, zazwyczaj jest to królik. W planie wyrażania niektóre z pojęciowo wyodrębnionych składników sytuacji mogą być denotowane przez różne bliskoznaczące jednostki leksykalne. I tak składnik pierwszy – osoba działająca może być określona jako *magik*, *sztukmistrz*, *czarodziej*, *prestidigitator* itp., natomiast składnik drugi – działanie – może być wyrażony przez czasowniki typu: *wyciągnąć*, *wyciągać*, *wyjąć*, *wyjmować*, *wziąć*, *brać*, *wydobyć*, *wyczarować* itp. Możliwości wyboru leksykalnego są dość duże, co – jak się okaże – będzie rzutować też na zmienność leksykalnego kształtu motywowanych przez to wyobrażenia frazeologizmów. Ponadto w planie wyrażania ta sytuacja może być opisana z różnym stopniem uszczegółowienia, mówiący może wprowadzić do wypowiedzi pewne drugorzędne szczegóły i *explicite* je nazwać, na przykład to, że magik wyciąga królika za uszy, że robi to z niezwykłą zręcznością itd., ale może też pominąć nawet któryś z istotnych dla sytuacji składników, na przykład nic nie mówić o tym, że wyciąganym przedmiotem jest akurat królik. Także ten fakt może zdeterminować wariantywność frazeologizmów skupionych w omawianej rodzinie. Co więcej, mówiący może ująć sytuację nie z perspektywy osoby działającej jako podmiotu, lecz przedmiotu wyciąganego z kapelusza, któremu przyzna rolę pierwszoplanową, rolę podmiotu, mówiąc na przykład, że królik wyskoczył z kapelusza. Jak widać, już na poziomie dosłownego opisu realnej sytuacji język dostarcza wielu możliwości alternatywnego jej wyrażania.

Co ważne, ta realna sytuacja implikuje z perspektywy jej obserwatora pewne logiczne wnioski i dodatkowe interpretacje, które można ująć w zespół przykładowo następujących sądów: a) dzieje się coś niemożliwego, b) dzieje się coś, czego nikt się nie spodziewał, do czego nikt nie został wcześniej przygotowany, c) osoba, która to robi, ma nadzwyczajne umiejętności, d) osoba, która to robi, oszukuje widzów, e) ta osoba ukrywała wcześniej dany przedmiot przed widzami, f) postępowanie tej osoby może być oceniane negatywnie, ze względu na zamiar wprowadzania widzów w błąd itd. Te właśnie sądy implikowane i naddane interpretacje sprawiają, że obrazowana sytuacja może służyć jako podstawa metaforycznego ujęcia dla wielu innych sytuacji z całkowicie odmiennych sfer tematycznych. Relacja podobieństwa sprowadza się do ustalania odpowiedniości między składnikami wyjściowej sytuacji S1 a składnikami realnie zupełnie innych sytuacji, jednakże implikujących podobne sądy i interpretacje. Nośnikiem metafory w planie pojęciowym jest zatem cała opisana wyżej sytuacja S1, natomiast w planie wyrażania wykładnikami tej metafory stają się wyrażenia frazeologiczne mniej lub bardziej skonwencjonalizowane i ustabilizowane w języku.

Wśród tych wyrażen metaforycznych można wskazać taki związek frazeologiczny, który stanowi jądro semantyczne danej rodziny frazeologicznej. Powinien on

spełniać następujące warunki: a) ujmować w swym składzie leksykalnym wszystkie istotne poznawczo składniki sytuacji S1, pomijając przy tym składniki nieistotne, b) zapewniać wystarczającą czytelność metafory w jak największej liczbie zmiennych kontekstów, w których jest używany, c) może stanowić punkt wyjścia do derywowania pochodnych frazeologizmów.

I tak wśród fraz czasownikowych z omawianej rodziny metodą tą można wyróżnić jako jądrowy frazeologizm w postaci kanonicznej – frazę czasownikową: *ktoś wyciągnął kogoś/coś jak królika z kapelusza* znaczący ‘ktoś niespodziewanie bez racjonalnych podstaw przedstawił, zaproponował kogoś lub coś (przy czym sytuacja ta jest oceniana przez mówiącego negatywnie, ponieważ czuje się on nieprzyjemnie zaskoczony)’, por.

(1) *Premier od 2 miesięcy zwleka z podpisaniem nominacji. Bawi się natomiast w czarodzieja, ostatnio wyciągnął jak królika z kapelusza nowego kandydata, nie mającego żadnego poparcia politycznego.*

Część wyrażenia frazeologicznego, które spotykamy w tekstach, należy uznać nie za osobne jednostki frazeologiczne, lecz za warianty jednej i tej samej jednostki. Mamy wtedy do czynienia z tzw. frazeologizmem wielokształtnym (por. Bąba 1986). Warianty muszą przy tym zachowywać to samo znaczenie, mogą się natomiast różnić składem leksykalnym, postacią słowotwórczą pewnego komponentu, obecnością dodatkowego komponentu lub skróceniem (elipsą) jakiegoś komponentu. W związku z tym można wyróżnić następujące główne typy wariantów związku frazeologicznego:

1. Warianty leksykalne: któryś z komponentów zostaje wymieniony na inny, na przykład czasownik *wyciągnął* może być wymieniony na: *wyciąga*, *wyjął*, *wyjmuje*, *wziął*, *bierze*, *wydobył*, *wyczarował*; wyraz funkcyjny *jak* może być wymieniony na *niczym*, na przykład:

(2) *Gdy niektórzy chcą mieć swoje 5 minut, odbywa się to przeważnie podczas kampanii wyborczych, ustawę lustracyjną wyciąga się jak królika z kapelusza.*

(3) *Pan premier Belka nagle znajduje i wyciąga niczym królika z kapelusza 1,3 mld.*

2. Warianty słowotwórcze: gdy postać słowotwórcza któregoś z komponentów zostaje zmieniona na inną. Tych jednak nie zaobserwowano w badanym materiale.

3. Warianty skrócone: może być z postaci kanonicznej omawianego frazeologizmu usunięty składnik *królik*, co prowadzi na przykład do realizacji wariantywnej: *ktoś wyciągnął kogoś/coś jak z kapelusza*, może być też usunięte wyrażenie *jak królik*, co prowadzi do wariantu: *ktoś wyciągnął kogoś/coś z kapelusza*, na przykład:

(4) *Jak z kapelusza premier Miller wyciągnął podatek liniowy.*

(5) *Zawsze można zadzwonić do prezydenta Putina. On nie ma najmniejszych kłopotów z żadanymi wyborami. Gdy trzeba, wyciągnie natychmiast z kapelusza doskonałego kandydata.*

4. Warianty rozwinięte: do postaci kanonicznej może być dodany jakiś składnik, na przykład za uszy: *ktoś wyciągnął kogoś/coś jak królika z kapelusza za uszy*; przydawka cyrkowy, przysłowiowy: *ktoś wyciągnął kogoś/coś jak cyrkowego królika z kapelusza*, na przykład:

(6) *Można się tu domyślać, iż rząd dzięki tym szacunkom chce pozostawić sobie wygodne rezerwy budżetowe na okoliczność „obsługi”, powiedzmy, niespodziewanych problemów czy też chce mieć możliwość wystąpienia pod koniec roku budżetowego w roli dobrodzieja i czarodzieja, który z kapelusza wyciąga króliki za uszy.*

(7) *Mamy poparcie społeczne, więc stajemy się groźni. Z kapelusza niczym **cyrkowego królika** wyciąga się nową formację, która się pod nas podszywa – twierdzi Rumiński.*

(8) *Nie można więc twierdzić, że projekt nowelizacji został wyciągnięty przez rząd **jak przysłowiowy królik z kapelusza**, aby zrealizować jakieś wydumane cele polityczne.*

5. Warianty o zmienionym schemacie składniowym, na przykład z wyzerowaną pozycją otwieraną w zwrocie jądrowym dla dopełnienia, do czego dochodzi, gdy zwrot traci swój charakter porównawczy (brak komponentu *jak*) i wtedy pozycja ta zostaje wypełniona przez komponent *królik*: *ktoś wyciągnął królika z kapelusza*:

(9) *Heidegger wyciąga z kapelusza coraz to nowe króliki.*

W tekstach spotykamy najczęściej realizacje wariantywne, które są wynikiem nakładania się jednocześnie wymian komponentów leksykalnych, skracania i rozwijania postaci kanonicznej frazeologizmu, tak że w istocie można mówić o wariantach mieszanych, zarazem leksykalnych i rozwiniętych, leksykalnych i skróconych, por. na przykład:

(10) *I w tej sytuacji obie partie miałyby wyczarować kontrkandydata z **kapelusza**?*

(11) *Dzisiaj nikt nie sprostował kłamstwa o zaklejaniu na tych zawodach logotypu sponsora związku. Za to do dzisiaj mój drogi PZLA zachodzi w głowę, jaki by tu przepis wyjąć z **kapelusza**, lub jaki by tu stworzyć, by „Korzeniowi” znów dolożyć.*

Nie są traktowane jako warianty różne postacie danego frazeologizmu, które wynikają z różnych możliwości zmiany postaci fleksyjnej składników frazeologizmu. Uznajemy je po prostu za formy fleksyjne danego frazeologizmu. W tekstach są poświadczane tylko niektóre formy odmiany fleksyjnej pewnych komponentów danego frazeologizmu, w związku z tym być może należałoby zdawać sprawę w opisie nie z tego, co jest systemowo możliwe w ramach danego paradygmatu fleksyjnego, lecz z tego, co rzeczywiście teksty poświadczają.

Jednostka *ktoś wyciągnął kogoś/coś jak królika z kapelusza* wraz ze swymi wariantami ma poświadczenia wskazujące na możliwość zmian formy fleksyjnej komponentu czasownikowego i jego ekwiwalentów oraz komponentu rzeczownikowego *królik* w odpowiednich kontekstach zewnętrznych. Czasownik *wyjął* i jego ekwiwalenty oprócz form osobowych w trybie oznajmującym mogą tworzyć:

– formy bezosobnika zakończone na *-no*, *-to*, na przykład:

(12) *Leszek Miller zaczyna się przygotowywać do objęcia stanowiska premiera. To też nowość w naszej polityce. Dotychczas tak bywało, że po kilkudniowych przepychankach po wyborach premiera **wyciągano jak królika z kapelusza**.*

– formy trybu rozkazującego, na przykład:

(13) *Jeżeli chcecie rzeczywiście, żeby praca posuwała się do przodu, to nie wyciągajcie **jak królika z kapelusza** tego typu zarzutów, które tutaj publicznie państwo przedstawicie.*

– formy imiesłowów przymiotnikowych biernych, na przykład:

(14) *Przez 8 miesięcy z górą pracuje podkomisja, obecny jest stałe przedstawiciel rządu umocowany przez Radę Ministrów i upoważniony do reprezentowania rządu w pracach nad tą ustawą, i nagle w trakcie drugiego czytania rząd przedkłada poprawki wyciągnięte z kapelusza.*

(15) *Nasze przepisy dotyczące fal elektromagnetycznych są 30-krotnie ostrzejsze niż w Europie Zachodniej. Protestujący powołują się na opinie ekspertów, którzy przekonują o szkodliwości masztu. – To są ludzie wyciągnięci z kapelusza, specjaliści zupełnie innych dziedzin, którzy są o władnięci poczuciem misji. Ostatnio np. uaktywnił się pewien fizyk ciała stałego i meteorolog.*

(16) *Powiedział nam, że odmowa podpisania ugody wynika przede wszystkim z tego, że kwoty są wzięte z kapelusza i nie można powoływać się na wyrok sądowy, bo w Polsce nie ma prawa precedensu.*

(17) *Znowu są pośrednicy brani z kapelusza, węgiel jedzie w Polskę i nikt za ten węgiel nie płaci.*

– formy gerundiów, na przykład:

(18) *Czy też będziemy zaskakiwani wyciąganiem kolejnego królika z kapelusza, tak jak to miało miejsce wczoraj w przypadku oświadczenia pana premiera Belki, który podczas dyskusji nad rezygnacją z 22-procentowego podatku VAT oświadczył, że nagle znalazł dodatkowe wpływy z dochodów w Narodowym Banku Polskim i była to niebagatelna kwota 1300 mln zł.*

W przypadku, gdy w pozycji dopełnienia występuje rzeczownik w liczbie mnogiej, zmienia się forma fleksyjna jednego z komponentów, mianowicie zamiast liczby pojedynczej pojawia się liczba mnoga rzeczownika *królik*, por.:

(19) *Stąd kolejny nieprzyjemny wniosek: żaden program funduszy nie jest dobrym rozwiązaniem dla dużych przedsiębiorstw państwowych w Polsce. Problem polega jednak na tym, że skoro tych kilka dobrych, wielkich firm, które wyciąga się przy lada okazji niczym króliki z kapelusza, wyłączy się z programu uwłaszczeniowego, to co tam zostanie?*

Od kanonicznego jądrowego zwrotu *ktoś wyciągnął kogoś/coś jak królika z kapelusza* derywowana jest osobna jednostka frazeologiczna już o częściowo zmienionym znaczeniu: fraza czasownikowa *ktoś/coś(o) wyskoczył jak królik z kapelusza*, która odnosi się do podobnej sytuacji, ale ujętej z innej perspektywy. Pominięty jest w obrazowaniu sytuacji ktoś, kto wyciąga kogoś/coś z kapelusza, uwaga skupia się na tym kimś/czymś, kto sam z tego kapelusza wyskakuje. Ulega tym samym zmianie zewnętrzny schemat składniowy frazeologizmu jądrowego: dwumiejscowy z podmiotem i dopełnieniem (*ktoś wyciągnął kogoś/coś jak królika z kapelusza*) zostaje zastąpiony przez schemat składniowy otwierający tylko jedno miejsce – dla podmiotu. Także ten frazeologizm może mieć realizacje wariantywne:

a) warianty leksykalne z wymianą czasownika *wyskoczył* na *wyskakuje*, *pojawił się*, *pojawia się*, z wymianą rzeczownika *królik* na *zając*, na przykład:

(20) *Przy okazji kolejnych sporów politycznych „gruba kreska” co rusz wyskakuje jak królik z kapelusza. Zresztą, niech sobie wyskakuje, ale w znaczeniu prawdziwym, niech nie będzie narzędziem w rękach demagogów i oszołomów.*

(21) *Sobieski u Fallaci jest niemal stałym wątkiem. Pojawia się jak królik z kapelusza, kiedy trzeba wspomnieć o ostatniej, i to udanej, krucjacie antymuzułmańskiej.*

(22) *Po kilku latach od tej historii, jak zając z kapelusza wyskoczyły zwyczajne, „heteroseksualne” nowinki o Madonnie. Zapoczątkował je film dokumentalny „W łóżku z Madonną”, który natychmiast wycofano z obiegu w połowie cywilizowanych państw obu półkul.*

b) warianty skrócone: ktoś/coś wyskoczył(o) jak z kapelusza (usunięty element królik), ktoś/coś wyskoczył(o) z kapelusza (usunięty element jak królik), por.:

(23) *Gary Neiwand nie wyskoczył z kapelusza. Pobierał nauki u samego Huebnera i w końcu uczeń przerósł mistrza.*

c) warianty rozwinięte: ktoś/coś pojawił się jak królik z kapelusza magika (dodana przydawka dopełniaczowa magika do rzeczownika kapelusza), na przykład:

(24) *Według wielu źródeł pierwszą analogową płytą-bootlegiem był podwójny longplay Great White Wonder wydany w 1969 roku przez firmę TMO1, a później przez inne, pojawiające się jak z kapelusza magika – Contraband, Berkeley Records, Rocalian i tak dalej.*

Trzecim derywatem frazeologicznym, a zatem osobną jednostką frazeologiczną w tej rodzinie jest fraza rzeczownikowa: *królik z kapelusza*, której można przypisać znaczenie ‘ktoś lub coś, kogo lub czego się nikt nie spodziewał w danej sytuacji, pojawiający się bez racjonalnego uzasadnienia, wcześniej nieznan lub skrywany, co jest oceniane przez mówiącego negatywnie’, na przykład:

(25) *Jego zdaniem powierzenie nadzoru nad NBP na najbliższe sześć lat Sławomirowi Skrzypkowi to totalne nieporozumienie i przykład politycznego królika z kapelusza.*

(26) *Zupełnie nieoczekiwanie piłkarska centrala powierzyła reprezentację człowiekowi, który od kilku lat nie prowadził treningów. Mimo to Jerzy Engel, wówczas menedżer warszawskiej Polonii, choć w środowisku był traktowany jak królik z kapelusza, szybko zyskał miano „zbawcy polskiej piłki”.*

(27) *Króliki z kapelusza [nagłówek]. Tym razem grupa z Norwegią, Ukrainą, Białorusią i Armenią wydawała się darem losu. Po raz drugi szczęście uśmiechnęło się do nas podczas spotkania delegatów wymienionych państw w Warszawie, na którym ustalany był terminarz eliminacji. Ponieważ nikt nie chciał zrezygnować ze swoich warunków, zarządzono losowanie.*

(28) *Byli posłowie „S[olidarności]” zachwalają U[nię] D[emokratyczną] bez królików z kapelusza – Nie można zasłaniać się związkowością i unikać odpowiedzialności za polityczne decyzje. Formuła klubu związkowego się nie sprawdziła. Mielśmy do wyboru: wycofać się lub kandydować u boku innego ugrupowania.*

(29) *Droższa woda – Królik z kapelusza [nagłówek]. Jak co roku, na ostatniej sesji, tuż przed Sylwestrem nowotarscy radni ustalili wysokość nowych opłat za wodę i ścieki. I jak co roku, są to jedne z najwyższych stawek w kraju, choć grupa radnych zaproponowała również kontrowersyjną, zupełnie inną wersję podwyżek.*

Do omawianej rodziny frazeologicznej należy ponadto fraza przymiotnikowa: *(ktoś/coś) z kapelusza* ‘nieuzasadniony niczym, bezpodstawny, co mówiący ocenia negatywnie’, por.:

(30) *Ceny z kapelusza [nagłówek]. Niektórzy sprzedawcy oszukują klientów (INF. WL.) Już od kilku miesięcy w sprzedaży znajdują się papierosy w opakowaniach, na których jest nadruko-*

wana maksymalna cena ustalona przez producenta. Tymczasem w niektórych restauracjach oraz piwiarniach są one o kilka złotych na pudelku droższe.

(31) Gdyby jednak wcześniej wykorzystali przewagę i strzelili przynajmniej dwa gole, to rzut karny „z *kapelusza*” nie miałby wpływu na wynik.

(32) Później był już „karny z *kapelusza*” i wielka rozpacz gorzyczan. Winnym porażki nie był jednak arbiter, tylko nasi piłkarze.

Ostatnią jednostką frazeologiczną w tej rodzinie jest fraza przysłóvkowa: (*robić coś*) z *kapelusza* ‘bez uzasadnienia, bezpodstawnie, co mówiący ocenia negatywnie’, por.:

(33) Pierwszego karnego sędziego podyktował z *kapelusza*, a to miało decydujące znaczenie dla przebiegu meczu.

Jak widać, równokształtne frazy z *kapelusza* reprezentują ze względu na swe różne funkcje składniowe dwa homonimiczne frazeologizmy: przymiotnik z *kapelusza* I i przysłówek z *kapelusza* II.

Fraza przysłóvkowa z *kapelusza* w pewnych kontekstach jest silnie zabarwiona negatywnymi emocjami i nabiera znaczenia ‘nie wiadomo skąd, znikąd’ i wydaje się znaczeniowo synonimiczna względem jednostki frazeologicznej z *sufitu*, por. na przykład:

(34) W autopoprawce pojawia się kwota 4 mld zł. Pytanie: Skąd? Z *sufitu*, z *kapelusza*? W uzasadnieniu nie ma słowa na ten temat.

(35) W końcu doszło do kuluarowego targu. Radni prawicy zgodzili się poprzeć projekt budżetu na rok 1997 w zamian za wpisanie doń kwoty 45 mln zł. Na tyle bowiem oszacowano – „z *kapelusza*”, w trakcie posiedzenia rady – zysk ze sprzedaży działki przeznaczonej pod uniwersytet.

(36) Pense „z *kapelusza*”. Niezgodne z prawem zatrudnianie urzędników, przyznawanie pensji według własnego uznania oraz zawyżone stawki za nadgodziny, to zarzuty postawione byłemu dyrektorowi zarządu Budynków i Lokali Komunalnych. Kontrolę przeprowadzili specjaliści z urzędu miejskiego.

(37) Zaproponował Niemcom tańszą produkcję takich samych kuchni w Polsce. Różnicę w kosztach strzelił z *kapelusza*, ale wiedział, że interes jest do zrobienia – przed oczami stały mu puste hale wyszkowskiej fabryki.

Druga rodzina frazeologiczna rzeczownika *kapelusz* jest motywowana semantycznie przez znaną z życiowego doświadczenia sytuację S2, w której kapelusz odgrywa rolę niezbędnego rekwizytu w zbieraniu pieniędzy na jakiś cel. Organizowana jest składka, ktoś chodzi, krąży z kapeluszem w ręku odwróconym do góry dnem, inni kolejno wrzucają do niego pieniądze. Istotne poznawczo składniki tej sytuacji to: 1. osoba trzymająca w ręku kapelusz, zbierająca datki, 2. osoby wrzucające datki do kapelusza, 3. główny i najważniejszy rekwizyt – kapelusz, 4. działania osoby pierwszej, na przykład to, że chodzi z kapeluszem, 5. działania osób, które wrzucają datki. Tym razem na zasadzie metonimii, czyli wyrażenia w języku tylko częściowego opisu tej sytuacji, pojawia się w zasobach frazeologicznych polszczyzny stanowiący jądro semantyczne tej rodziny zwrot (*ktoś*) *chodzi z kapeluszem*, któremu można przypisać znaczenie ‘ktoś prosi wiele osób o pieniądze na jakiś cel’, por. na przykład:

(38) *W tej chwili nasz dług wynosi już 250 tys. zł. Chodzę z **kapeluszem**, spazmuję, błagam potencjalnych sponsorów, aby nas ratowali – mówi dyrektor Anna Oberc.*

Zwrot ten ma także swe warianty:

a) leksykalne: ktoś jeździ z kapeluszem, ktoś przychodzi z kapeluszem, por:

(39) *Nastąpi redystrybucja pomiędzy bogatymi a biednymi powiatami i już dzisiaj można przewidzieć, że starosta będzie musiał jeździć z **kapeluszem** w rękę do wójtów i burmistrzów gmin i prosić: *Sluchaj, złóż się na szpital, złóż się na szkołę, bo ja już nie mam kasy.**

(40) *No, jeśli chodzi o finanse, to przychodzimy z **kapeluszem** do wysokiego parlamentu co roku i jak do tej pory nie otrzymywaliśmy wprawdzie takich bardzo zdecydowanie odmownych odpowiedzi, ale pewne ograniczenia zawsze były, rozumieliśmy, że wynikają one z troski w ogóle o to, żeby była równowaga budżetowa.*

b) b) rozwinięte: *ktos jeździ z kapeluszem w rękę*, por. przykład (39).

Do tego samego dosłownego obrazu odwołuje się inny frazeologizm z tej rodziny: *ktos zbiera pieniądze do kapelusza*, który ma w zasadzie to samo znaczenie ‘ktos zbiera pieniądze na jakiś cel od wielu osób/instytucji’, ale na tyle różny skład leksykalny i strukturę składniową, że nie może być uznany za wariant wyżej omówionej jednostki. Występuje też jego wariant leksykalny z czasownikiem dokonany: *ktos (zebrał) pieniądze do kapelusza* oraz warianty powstałe w wyniku wymiany komponentu *pieniądze* na jakiś inny bliskoznaczny, na przykład *składki*, por.:

(41) *Zebrałiśmy składki **do kapelusza** i chcieliśmy zamieścić w prasie płatne ogłoszenia o naszej działalności.*

(42) *Nie to co inne, skromne, ascetyczne partie, działające za to tylko, co zbiorą **do kapelusza**.*

Z perspektywy już nie osoby zbierającej pieniądze, lecz osób, które je dają do kapelusza, opisują tę samą sytuację inne frazy czasownikowa z tej rodziny: *(ktos) zrzucił się do kapelusza*, *(ktos) wrzucił pieniądze do kapelusza*, którym można przypisać znaczenie ‘ktos jako jeden z wielu złożył pieniądze na jakiś cel’ por. na przykład:

(43) *I ostatnie pytanie; proszę wybaczyć jego drastyczność, panie marszałku: Po ile musimy zrzucić się **do kapelusza**, by można było przepuścić przez Wysoką Izbę projekty uchwał, na mocy których obrady Sejmu powrócą do Programu 2 publicznej telewizji i będą transmitowane przez cały czas obrad Wysokiej Izby?*

(44) *Jeśli producenci zrzucą trochę pieniędzy **do kapelusza** na rozsądną promocję, muszą wygrać.*

Tu należy też osobna jednostka frazeologiczna – fraza rzeczownikowa: *zbiórka do kapelusza* wraz ze swoim wariantem leksykalnym *zrzutka do kapelusza*, zabarwionym potocznie, mająca znaczenie ‘zbiórka pieniędzy’, por.:

(45) *Po zakończeniu zaś uroczystego koncertu przeprowadzona zostanie **zbiórka pieniędzy „do kapelusza”** na rzecz ofiar powodzi.*

(46) *Pytam: Kto ten kredyt będzie spłacał? Ci, którzy dostaną mienie, czy my wszyscy, podatnicy? Czyli co? Przysłowiowa **zrzutka do kapelusza** po to, żeby zafundować byłym właścicielom ich dawne fabryki, kamienice itd.*

(47) *Jeśli sąd nakaże nam spłatę, to zrobię chyba zbiórkę do kapelusza, będę oddawać nawet swoją pensję, bo z czego mam zapłacić, skoro nie mamy pieniędzy.*

W zamieszczonym na końcu artykułu aneksie znajdują się zgrupowane w dwóch rodzinach derywacyjnych jednostki frazeologiczne i ich warianty.

Analiza autentycznych tekstów pod kątem wyłonienia z nich nowszych frazeologizmów pokazuje, że związki frazeologiczne zazwyczaj występują w postaci licznych realizacji wariantywnych oraz realizacji w różnych formach fleksyjnych. Wyodrębnienie jednostek frazeologicznych, ustalenie ich postaci głównej i ewentualnych wariantów oraz określenie, które komponenty podlegają odmianie i jakie formy fleksyjne empirycznie są poświadczone, wymaga zastosowania ścisłych procedur. Omówione wyżej frazeologizmy są traktowane przez mówiących jako wyrażenia motywowane i ten właśnie fakt umożliwia mówiącym dokonywanie twórczych przekształceń ich formy przy zachowaniu tożsamości znaczenia, jak również prowadzi do derywowania pokrewnych jednostek w ramach jednej rodziny frazeologicznej. Tym, co łączy dane związki frazeologiczne w jedną rodzinę, jest wspólna motywacja oparta na jednej i tej samej podstawie doświadczeniowej z realnej rzeczywistości. Znaczenie związków frazeologicznych, choć może być parafrazowane w formie definicji z użyciem wyrażen rozumianych dosłownie, w istocie zawsze odwołuje się do dwóch planów: znaczenia dosłownego i właśnie znaczenia metaforycznego. Interpretacja niedosłowna znaczenia pewnego zespołu wyrazów, które w sposób oczywisty nie mogą być rozumiane dosłownie, tak jak każda interpretacja metaforyczna nie wyczerpuje się w jednej, sztywnej formule definicyjnej. Dlatego warto zaproponować opis znaczenia związków frazeologicznych z jednej rodziny przez odwołanie się do pewnej ramy semantycznej – schematycznej sytuacji, która motywuje wyłaniające się w tekstach znaczenia poszczególnych frazeologizmów z danej rodziny. Modelowanie znaczenia frazeologizmów tą metodą pozwala ukazać spójność systemu leksykalnego języka oraz związek między doświadczeniem, konceptualizacją tego doświadczenia i możliwościami jego językowej werbalizacji.

Aneks

I rodzina frazeologiczna:

1. *(ktoś) wyciągnął (kogoś/coś) jak królika z kapelusza* [frazja czasownikowa]

warianty: *(ktoś) wyciągnął (kogoś/coś) jak z kapelusza; (ktoś) wyciągnął (kogoś/coś) z kapelusza; (ktoś) wyciąga (kogoś/coś) jak królika z kapelusza; (ktoś) wyciągnął (kogoś/coś) jak królika z kapelusza za uszy; (ktoś) wyciągnął (kogoś/coś) jak cyrkowego królika z kapelusza; (ktoś) wyciąga (kogoś/coś) jak królika z kapelusza; (ktoś) wyjął (kogoś/coś) jak królika z kapelusza; (ktoś) wyciągnął królika z kapelusza*

2. *(ktoś/coś) wyskoczył(o) jak królik z kapelusza* [frazja czasownikowa]

warianty: *(ktoś/coś) wyskakuje jak królik z kapelusza; (ktoś/coś) pojawił się jak królik z kapelusza; (ktoś/coś) pojawia się jak królik z kapelusza.*

1. *królik z kapelusza* [frazja rzeczownikowa]
2. *z kapelusza I* [frazja przymiotnikowa]
3. *z kapelusza II* [frazja przysłówkowa]

II rodzina frazeologiczna:

1. *(ktoś) chodzi z kapeluszem* [frazja czasownikowa]
warianty: *(ktoś) jeździ z kapeluszem w rękę; (ktoś) przychodzi z kapeluszem*
2. *(ktoś) zbiera pieniądze do kapelusza* [frazja czasownikowa]
warianty: *(ktoś) zebrał pieniądze do kapelusza*
3. *(ktoś) zrzucił się do kapelusza* [frazja czasownikowa]
4. *(ktoś) zrzucił (coś) do kapelusza* [frazja czasownikowa]
2. *zbiórka do kapelusza* [frazja rzeczownikowa]
wariant: *pot. zrzutka do kapelusza*

Literatura

- BABA S., 1986, *Twardy orzech do zgryzienia czyli o poprawności frazeologicznej*, Poznań.
- LEWICKI A. M., 1985, *Motywacja globalna frazeologizmów. Znaczenie przenośne, symboliczne i stereotypowe*, [w:] M. Basaj, D. Kuc (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, Wrocław, s.7-23.
- LEWICKI A. M., PAJZIŃSKA A., REJAKOWA B., 1987, *Z zagadnień frazeologii*, Warszawa.
- LEWICKI A. M., REJAKOWA B., 1985, *Pojęcie rodziny frazeologicznej*, [w:] M. Basaj, D. Rytel (red.) *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej II*, Wrocław, s. 95–105.

Two families of idioms containing a word *kapelusz* Summary

The author presents new idioms containing a word *kapelusz*, belonging into two families based on phrases: *wyciągnął kogoś/coś jak królika z kapelusza* and *ktoś chodzi z kapeluszem* (*someone pull out something like a rabbit from a hat / someone is walking with a hat*). She analyses metaphorical motivation of the idioms referring to two schematically imagined situations, interpreted as a source of the conventionalised metaphorical expressions. She also presents syntactic classification of the idioms and defines the scope of their variantivity. The results of the study may be used in lexicography.